

Η ΑΠΟΙΚΙΑΚΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΠΟΙΗΤΗΣ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟΝ «ΑΛΛΟ ΚΑΒΑΦΗ» ΤΟΥ ΤΣΙΡΚΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ

«Καθώς καθόμουν εκεί, μια στιγμή εμφανίζεται ο Καβάφης με μια ρόμπα κόκκινη με άσπρες βούλες, ανοίγει την πόρτα, κάνει μια δήθεν υπόκλιση, περνάει στην απέναντι πόρτα και εξαφανίζεται. Εγώ δεν μιλούσα, δεν ήξερα τι να κάνω... Φαινόταν ένας άνθρωπος πολύ έμπειρος, κατατοπισμένος για το εμπόριο του μπαμπακιού και τις συναλλαγές, για το πώς λειτουργούν οι τράπεζες, για τις κοινωνικές συνθήκες, για τη μοίρα του φελλάχου, για την εκμετάλλευση του φελλάχου».
Στρατής Τσίρκας, συνέντευξη στο περιοδ. *Διαβάζω* 29 (22 Ιαν. 1980)

Όταν ο Στρατής Τσίρκας πρότεινε μια εναλλακτική ανάγνωση του Καβάφη που να λαμβάνει υπόψη «τις περιστάσεις» της ποίησής του, η μέθοδος που υιοθέτησε στηρίχθηκε κυρίως στην εκτεταμένη χρήση της ιστορίας. Από τη στιγμή που αμφισβητούσε τη μέχρι τότε κρατούσα άποψη, η οποία ήθελε τον Καβάφη έναν «παρακμία» που «αρνιέται την κοινωνική ζωή» και καταφεύγει «στο παρελθόν» και «τη διαστροφή», η μεθόδός του ήταν υποχρεωμένη πρώτα να ανασυγκροτήσει την ιστορία του κοινωνικού χώρου στον οποίο έζησε ο ποιητής και μετά να δείξει πώς αυτή επέδρασε πάνω στην ποίησή του.

Για τον λόγο αυτό, το βιβλίο με το οποίο εισήγαγε ο Τσίρκας τη νέα του ερμηνεία, *Ο Καβάφης και η εποχή του* (1958), δεν παρουσιάστηκε από τον ίδιο ούτε ως φιλολογική εργασία (όπως έχει έκτοτε κυρίως αντιμετωπιστεί), ούτε ως βιογραφία (όπως το θεώρησε η επιτροπή που του απένειμε το Κρατικό Βραβείο), αλλά πρωτίστως ως ιστορία. Όπως έγραφε στην αρχή του προλόγου του: «Το βιβλίο αυτό δεν είναι αισθητική μελέτη· μήτε απόπειρα μιας ακόμη βιογραφίας του Καβάφη. Είναι προπαντός έρευνα· μια προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η ιστορία της Αιγύπτου και πιο πολύ η αληθινή ιστορία του Ελληνισμού της Αλεξάνδρειας».¹ Την ίδια προσέγγιση διατήρησε και στο δεύτερο βιβλίο του για τον ποιητή, *Ο πολιτικός Καβάφης* (1971), μια συλλογή δοκιμίων με τα οποία υπερασπίστηκε τις θέσεις του από την οξεία κριτική που άσκησε σε βάρος του ο θεμελιωτής της παραδοσιακής αντίληψης για τον Καβάφη, Τίμος Μαλάνος.

Παρά το γεγονός ότι η χρήση της Ιστορίας στο *Ο Καβάφης και η εποχή του* έχει αποσολήσει αρκετούς φιλόλογους, το ίδιο το ιστορικό αφήγημα που μας έδωσε ο Τσίρκας, αν εξαιρέσουμε κάποια αποσπασματικά σχόλια ιστορικών,² δεν έχει ως τώρα αξιολογηθεί στο σύνολό του. Η στάση αυτή, που εν πολλοίς αντανακλά το γεγονός ότι το έργο του Τσίρκας για τον Καβάφη ενδιαφέρει περισσότερο τους φιλόλογους,³ έχει δημιουργήσει την αίσθηση ότι η Ιστορία που έγραψε, σε αντίθεση με τις «υπερερμηνείες» και αυθαίρετες υποθέσεις του για αρκετά καβαφικά ποιήματα, είναι ουσιαστικά εκτός ή υπεράνω κριτικής. Αυτήν την εικόνα, λ.χ., μεταφέρει σε πρόσφατο άρθρο του ο Δημήτρης Μαρωνίτης, ο οποίος παρατηρεί ότι *Ο Καβάφης και η εποχή του* προκάλεσε αφενός «πολλαπλές αντιδράσεις», αλλά τονίζει πως πρόκειται αφετέρου για «φιλέρευνη πραγματεία» που στηρίζεται σε «εξακριβωμένα στοιχεία».⁴

Ταυτόχρονα όμως, η θετική απήχηση της ιστορικής έρευνας του Τσίρκας χρωστά επίσης κάτι και στην έμμεση αναγνώριση της αξίας της από τους λίγους ιστορικούς που καταπίστηκαν με αυτήν. Για παράδειγμα, το ερμηνευτικό σχήμα που υιοθετεί για την ανάλυση της ταξικής δομής της ελληνικής παροικίας το 19ο αιώνα έχει εμπνεύσει τουλάχιστο μία άριστη ιστορική μελέτη, το *Οι Έλληνες της Αιγύπτου* (1989) του Αλέξανδρου Κιτροέφ, ενώ οι απόψεις του Τσίρκας για τις σχέσεις της βρετανικής αποικιοκρατίας και της παροικίας στην

Ο Αλέξανδρος Καζαμίας διδάσκει πολιτικές επιστήμες στο Πανεπιστήμιο του Κόβεντρι (Αγγλία).

Αίγυπτο έχουν πλέον ενσωματωθεί στην πρόσφατη ιστοριογραφία για τους Έλληνες της Αιγύπτου.⁵ Ακόμη και ο πολέμιός του, Μανώλης Γιαλουράκης, έχοντας παραλείψει τις απαιτούμενες παραπομπές, αναπαράγει ορισμένα από τα ευρήματα του Τσίρκα για την περίοδο 1882-1891 στο ιστορικό έργο του *Η Αίγυπτος των Ελλήνων* (1967).⁶ Οκτώ χρόνια νωρίτερα όμως, στο βιβλίο-απάντηση που συνέγραψε με τον Μαλάνο, *Ο Καβάφης του κεφαλαίου «Τ»* (1959), ο Γιαλουράκης αναφερόταν ειρωνικά στην «εικόνα της ιστορικής “αλήθειας”, όπως τη θέλει ο κ. Τσίρκας».⁷ Αλλά και ορισμένες κριτικές στις οποίες έχει υποβληθεί το ιστορικό μέρος τού *Ο Καβάφης και η εποχή του*, οπωσδήποτε δεν κλονίζουν το βασικό αφήγημα του έργου. Για παράδειγμα, η ένσταση του Ψυρούκη ότι η μελέτη υπερβάλλει τις διαφορές ανάμεσα στην παροικία και τη βρετανική κατοχή, προσκρούει σε πολλά στοιχεία που μάλλον δείχνουν το αντίθετο.⁸ Παρομοίως, η άποψη της Σταυριδίδη-Πατρικίου ότι τα «όρια της προσέγγισης του Τσίρκα» βρίσκονται στην αδυναμία του να διακρίνει τις επαφές του Καβάφη με τους δημοτικιστές και τον μαρξιστή Γεώργιο Σκληρό, στην καλύτερη περίπτωση αποτελεί περιφερειακή παράλειψη.⁹

Αν τώρα επιχειρούσαμε μια γενική αποτίμηση της ιστορικής έρευνας του Τσίρκα για την Αλεξάνδρεια της εποχής του Καβάφη, θα ήταν χρήσιμο να αφήναμε καταρχήν τα φορμαλιστικά κριτήρια του τύπου «τεκμηριωμένη», με «εξακριβωμένα στοιχεία», «χωρίς καμία ρωγμή ιστορικής ανακρίβειας», κ.ο.κ., διότι όπως παρατηρεί ο Ε. Η. Carr, η τεκμηρίωση και η ακρίβεια για τον ιστορικό «είναι καθήκον, όχι αρετή».¹⁰ Επιπλέον, όσοι χρησιμοποιούν τέτοια κριτήρια συνήθως συγχέουν τη συλλογή τεκμηρίων με τη συγγραφή της ιστορίας (που είναι τελείως διαφορετικό πράγμα), ενώ η αναφορά στα «εξακριβωμένα στοιχεία» του Τσίρκα δεν εξηγεί ποιος ακριβώς και πότε τα εξακρίβωσε. Ταυτόχρονα όμως, εξίσου άκαρπη θα ήταν και οποιαδήποτε προσπάθεια αξιολόγησης του ιστορικού αφηγήματος του Τσίρκα από θετικιστική σκοπιά, δηλαδή με γνώμονα το κατά πόσο είναι πιστό ή όχι στην «ιστορική “αλήθεια”», όπως προσπάθησε να κάνει, φερ' ειπείν, ο Γιαλουράκης. Κάτι τέτοιο θα υπονοούσε ότι ο κριτικός κατέχει την ιστορική «αλήθεια» για τη συγκεκριμένη περίοδο, ενώ στην καλύτερη περίπτωση εκείνο που μπορεί να διαθέτει είναι μια αποσπασματική εικόνα της. Αλλά για να μιλήσουμε πιο απτά, στα πενήνταπέντε χρόνια που μεσολάβησαν από την έκδοση τού *Ο Καβάφης και η εποχή του*, είναι ζήτημα αν εμφανίστηκαν ένας ή δύο ιστορικοί οι οποίοι να γνωρίζουν τις πηγές για την αποικιακή Αλεξάνδρεια και την ελληνική παροικία της όσο καλά τις ήξερε ο Τσίρκας· και μεταξύ τους, οπωσδήποτε δεν συγκαταλέγεται ο Γιαλουράκης.

Στη βάση των παρατηρήσεων αυτών, φρονώ ότι ο πιο χρήσιμος και δίκαιος τρόπος για να κρίνει κανείς τον Τσίρκα ως ιστοριογράφο θα ήταν να αξιολογήσει πρώτα

τις έρευνές του σε σχέση με το κατά πόσο αυτές συνέβαλαν στη διεύρυνση της γνώσης μας για την Αλεξάνδρεια της εποχής του Καβάφη σε σύγκριση με όσα γνώριζαν οι συγχαιρινοί του. Κατά δεύτερο λόγο, εξίσου δόκιμο θα ήταν να αποτιμήσουμε τη σημασία που έχει σήμερα το ιστορικό του αφήγημα και τον βαθμό στον οποίο αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί ξεπερασμένο ή ζωντανό. Τέλος, επειδή η συγγραφή της ιστορίας για τον Τσίρκα δεν υπήρξε αυτοσκοπός, αλλά μέσο για μια άλλη ανάγνωση του Καβάφη, είμαστε επιπλέον υποχρεωμένοι να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο το ιστορικό του αφήγημα επηρέασε την οπτική του για τον ποιητή. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η παρακάτω ανάλυση ξεκινά από τη γενική εκτίμηση ότι το ιστορικό αφήγημα του Τσίρκα δεν μπορεί να παραμένει, όπως συμβαίνει ως τώρα, ξεκομμένο από τη συζήτηση για την καθεαυτό ερμηνεία του για αρκετά ποιήματα του Καβάφη, διότι και αυτό, όπως η φιλολογική του εργασία, διέπεται από αδυναμίες, παραλείψεις και αναγωγισμούς που πρέπει κάποτε να συζητηθούν. Παράλληλα, έχοντας υπόψη μια πληθώρα αρχείων στα οποία ο Τσίρκας δεν είχε πρόσβαση, όπως εκείνα του ελληνικού και βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών, του Χεδίβη Αμπάς Χέλμι Β΄, του Χαριλάου Τρικούπη και της Πηνελόπης Δέλτα, καθώς και μια εκτεταμένη βιβλιογραφία στα αγγλικά, γαλλικά και αραβικά, θα πρέπει επιπλέον να τονιστεί ότι, παρά τις αδυναμίες του, το ιστορικό αφήγημα του Τσίρκα αποδεικνύεται πιο στέρεο και ανθεκτικό στον χρόνο από ό,τι οι ερμηνείες του για τα ποιήματα του Καβάφη. Έτσι, όσο παράδοξο και αν ακούγεται για ένα μεγάλο λογοτέχνη όπως αυτός, μέσα από τις μελέτες του για τον Καβάφη ο Τσίρκας τελικά εμφανίζεται μάλλον ως σημαντικότερος ιστορικός παρά φιλόλογος.

Η πρωτοτυπία του ιστορικού αφηγήματος του Τσίρκα

Αν κρίνουμε τον *Καβάφη* του Τσίρκα σε σχέση με την προγενέστερη ιστοριογραφία για την αποικιακή Αλεξάνδρεια και την ελληνική παροικία της, το πρώτο συμπέρασμα στο οποίο πρέπει να καταλήξουμε είναι ότι η συμβολή του υπήρξε αληθινά πρωτότυπη και πρωτοποριακή για την εποχή της. Αν και σε παλαιότερες δεκαετίες, το νέο στοιχείο που θεωρήθηκε ότι εισήγαγε ο Τσίρκας ήταν η ενδιαφέρουσα ταξική ανάλυση των μεγαλοαστών της ελληνικής παροικίας,¹¹ σήμερα η ιστορική του προσέγγιση εντυπωσιάζει για άλλους λόγους. Προεξέχουσα θέση έχει το σαφές αποικιακό πλαίσιο μέσα από το οποίο εξετάζει την Αίγυπτο του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αι., προκαταλαμβάνοντας έτσι αρκετά από τα συμπεράσματα της μετααποικιακής προσέγγισης στη σημερινή ιστοριογραφία. Έτσι, όποιος γνωρίζει τον *Καβάφη* του Τσίρκα είναι δύσκολο να εκπλαγεί από ένα βιβλίο όπως το *Colonizing Egypt* του Timothy Mitchell, το οποίο θεωρήθηκε ότι εισήγαγε τη μετααποικιακή θεωρία του Edward Said στην

ιστοριογραφία για τη σύγχρονη Αίγυπτο όταν κυκλοφόρησε το 1987. Εξίσου αξιοσημείωτη είναι και η γνήσια διεπιστημονική προσέγγιση που υιοθετεί ο Τσίρκας καθώς και ο άριστος τρόπος με τον οποίο διαπλέκει την οικονομική, κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική ιστορία της περιόδου που εξετάζει. Ιδιαίτερα η τόλμη με την οποία συχνά αποδίδει μεγαλύτερη βαρύτητα στην κοινωνική και πολιτισμική ιστορία από ό,τι στις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις είναι σπάνια για την εποχή του και προμηνύει τη μεταγενέστερη «πολιτισμική στροφή» που επικράτησε στη διεθνή ιστοριογραφία.

Επίσης, σε αντίθεση με την κρατούσα άποψη, ο Τσίρκας δεν περιορίζει το αντικείμενο της Ιστορίας του στο λεγόμενο «παροικιακό αστισμό» της Αιγύπτου,¹² αλλά λόγω της εξοικείωσής του με το γαλλικό, βρετανικό και αιγυπτιακό αφήγημα για την αποικιακή Αίγυπτο, μπορεί να βλέπει το κοινωνικό και πνευματικό περιβάλλον της σύγχρονης Αλεξάνδρειας έξω από ελληνοκεντρικά πλαίσια. Από την άποψη αυτή, η Ιστορία που μας δίνει εξετάζει την ελληνική παροικία της Αλεξάνδρειας σε σχέση με το ύστερο Οθωμανικό και αποικιακό περιβάλλον της Αιγύπτου και όχι ως «περιφέρεια του ελληνισμού», όπως είθισται από κριτικούς όπως ο Κ. Θ. Δημαράς, ο Γ. Π. Σαββίδης, κ.ά.¹³ Γι' αυτό, στην εισαγωγή του βιβλίου του, τονίζει ότι: «Είναι σα να ζευγαρώνουμε το βόδι με την γκαμήλα όταν βάζουμε στην ίδια σειρά την παροικία της Αιγύπτου με τον αστισμό της άλλης Ελλάδας. Η παροικία δε ζούσε πάντοτε στενά συγκολλημένη στον κορμό της μητρόπολης, μήτε οικονομικά μήτε ιδεολογικά».¹⁴

Υπό την έννοια αυτή, ένα επιπλέον σημαντικό στοιχείο πρωτοτυπίας είναι η ρήξη που επιφέρει ο Τσίρκας με τις αναλυτικές κατηγορίες της ελληνοκεντρικής ιστοριογραφίας και κριτικής και η σαφής στροφή του υπέρ μιας σύλληψης της σύγχρονης Αλεξάνδρειας στο πλαίσιο αυτού που σήμερα οι ιστορικοί ονομάζουν «παγκόσμια ιστορία πόλεων».

Ωστόσο, μία από τις ριζικότερες τομές της προσέγγισης του Τσίρκας αφορά την εγκατάλειψη του ρομαντικού στερεοτύπου που παρουσιάζει τις παροικίες της Διασποράς ως συμπαιγείς κοινότητες συσπειρωμένες γύρω από την ηγεσία των μεγαλόψυχων ευεργετών τους. Η τοποθέτηση της ενδοαστικής σύγκρουσης «πρωτοκλασάτων»-«δευτεροκλασάτων» στο επίκεντρο της ανάλυσής του, παρά τα νέα ερμηνευτικά προβλήματα που δημιούργησε, άνοιξε το πεδίο για μια μη φορμαλιστική ιστορία του αιγυπτιακού Ελληνισμού που διέφερε χτυπητά από τις προγενέστερες των Ραδόπουλου, Πολίτη, Λαχανοκάρδη και Παλαιολόγου στο βαθμό που μιλούσε για πρώτη φορά ξεκάθαρα για εσωτερικές αντιθέσεις, διαφωνίες και ανταγωνισμούς.¹⁵ Βεβαίως, η διαίρεση των Αλεξανδρινών οικογενειών σε παλιές «πρωτοκλασάτες» (Δ' Αναστάση, Ζιζίνια, Αντωνιάδη, Αβέρωφ, κ.ά.) και νεόπλουτες «δευτεροκλα-

σάτες» (π.χ. Χωρέμης-Μπενάκης, Σαλβάγος, Γούσιος) δεν ήταν εύρημα του Τσίρκας, αλλά διακριτικό στοιχείο της κουλτούρας της παροικίας την περίοδο 1870-1900, το οποίο κατέγραψε πρώτος ένας επίσης πρωτοπόρος σοσιαλιστής της προηγούμενης γενιάς, ο καθηγητής Ιωάννης Γκίκας.¹⁶ Όμως ο Τσίρκας, έστω και με κάποια δόση υπερβολής, διείδε στη διάκριση αυτή τη βασική ενδοαστική διαμάχη στα χρόνια της προεδρίας της Κοινότητας Αλεξανδρείας από τον Γεώργιο Αβέρωφ (1885-1899) και προσπάθησε να τη συστηματοποιήσει και να τη θέσει στο επίκεντρο του ιστορικού αφηγήματός του. Βεβαίως, η ταύτιση των «πρωτοκλασάτων» με το «εθνικό» (και μάλιστα «ελληνικό») κεφάλαιο και των «δευτεροκλασάτων» με το «εμποροτραπεζιτικό/ χρηματιστικό»¹⁷ υπήρξε μια ντετερμινιστική ανάλυση με παλαιομαρξιστικούς όρους παρμένους από *Το χρηματιστικό κεφάλαιο* του Χίλφερντιν και τον *Ιμπεριαλισμό* του Λένιν.

Ένα κλασικό έργο με ατέλειες

Πέρα από τα πολλά στοιχεία πρωτοτυπίας, η ιστορία της Αλεξάνδρειας στο κριτικό έργο του Τσίρκας έχει επίσης αποδειχτεί πολύ ανθεκτική στο πέρασμα του χρόνου. Ως έναν βαθμό, η ανθεκτικότητα αυτή οφείλεται στον τεράστιο πλούτο των ιστορικών στοιχείων και πηγών που χρησιμοποίησε ο Τσίρκας, καθώς και στη λεπτομέρεια και τους σύνθετους συσχετισμούς με τους οποίους τα παρουσίασε. Σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιεί πηγές που είναι σήμερα δυσεύρετες ή χαμένες, όπως ορισμένα φύλλα ελληνικών και γαλλόφωνων αλεξανδρινών εφημερίδων. Μεταξύ αυτών είναι η *Μεταρρύθμιση*, ο *Τηλέγραφος*, η αντιαποικιακή *Phare d'Alexandrie* του Νικόλαου Χαϊκάλη και η *Progrès* του Ετεοκλή Κυριακόπουλου, που ο αλεξανδρινός τύπος της εποχής αποκαλούσε χλευαστικά «το οργανέττο της αγγλικής κατοχής».¹⁸ Σε άλλες περιπτώσεις ο Τσίρκας φέρνει στο φως δυσεύρετα έντυπα, όπως το αντιαποικιακό εγχειρίδιο του Κόμη Μένανδρου Ζιζίνια *L'Angleterre et Abbas II* (1893), το οποίο εκδόθηκε στο τυπογραφείο Λαγουδάκη στην Αλεξάνδρεια με το ψευδώνυμο «Philalèthe».¹⁹ Συχνά, επίσης, αντλούσε υλικό από μαρτυρίες προσώπων της παλιάς Αλεξάνδρειας, όπως ο ζωγράφος και φίλος του Καβάφη, Περικλής Αναστασιάδης και ο αδελφός του Δημήτρης, ο συγγραφέας Ιωάννης Γκίκας, ο ιστορικός Ηρακλής Λαχανοκάρδης, ο γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αλεξάνδρειας Max Debbane, η σύζυγος του πρώην διευθυντή του *Ταχυδρόμου* Σωτήρη Λιάτση, η Ευτυχία Ζελίτα, σύζυγος του διευθυντή των *Γραμμάτων* Στέφανου Πάργα, ο κόμης Michel de Zogheb, ο ποιητής Παύλος Γνευτός, ο Ιωάννης Παππάς και ο γιος του εκδότη της *Progrès*, Νικόλαος Κυριακόπουλος, τον οποίο εντόπισα με τη βοήθεια του δημοσιογράφου Σοφιανού Χρυσοστομίδη.²⁰ Αν και οι μαρτυρίες αυτές συχνά παρατίθενται επώφυμα, ο Τσίρκας ενίοτε εμπλουτίζει την αφήγησή του με

ανέκδοτα στοιχεία που παρουσιάζει ανώνυμα, συνήθως μέσα από προτάσεις που ξεκινούν με τις λέξεις «λένε», «μού λένε», κ.ο.κ.²¹ Από αυτές τις μαρτυρίες φαίνεται πως άντλησε επίσης αρκετές πληροφορίες για την ως τώρα ελάχιστα γνωστή ζωή του «εθνικού ευεργέτη» Γεωργίου Αβέρωφ, για τον οποίο παρουσιάζει ίσως το πληρέστερο βιογραφικό πορτραίτο που διαθέτουμε μέχρι σήμερα.²²

Πέρα όμως από τις σπάνιες πηγές και, όπως ορθά έλεγε ο Παύλος Ζάννας, τις μεγάλες «αφηγηματικές αρετές» του βιβλίου,²³ ένα ακόμη στοιχείο που καθιστά τον *Καβάφη* του Τσίρκα έργο κλασικό είναι τα πολύτιμα ερευνητικά κλειδιά που παρέχει στον σημερινό ιστορικό. Μία από τις πολλές περιπτώσεις στις οποίες η ευριστική αξία του έργου αποδεικνύεται ανεκτίμητη είναι η διεισδυτική ανάλυση που παρέχει για την πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη τη στιγμή της εισόδου της Βρετανίας ως κύριας αποικιακής δύναμης στη Μέση Ανατολή. Αν εξετάσει κανείς τη μεταγενέστερη ιστοριογραφία για την εκστρατεία του Τρικούπη στην Αίγυπτο το 1882, θα βρει δύο βασικά αφηγήματα. Το ένα, από εθνοκεντρική σκοπιά, υποστηρίζει ότι ο Τρικούπης έστειλε δύο φρεγάτες στην Αλεξάνδρεια κατόπι σύστασης του προξένου Κλέοντα Ραγκαβή, δηλαδή ως αποτέλεσμα μιας καθαρά ελληνικής πρωτοβουλίας, με σκοπό την προάσπιση της ασφάλειας της παροικίας και δίχως ανάμειξη στην ιμπεριαλιστική πολιτική των Βρετανών. Το άλλο αφήγημα, που παρουσιάζουν οι ιστορικοί της μαρξίζουσας θεωρίας της εξάρτησης, εικάζει δίχως στοιχεία ότι ο Τρικούπης πρέπει να έστειλε τις φρεγάτες κατόπι «συνεννόησης» με τον Βρετανό πρεσβευτή στην Αθήνα, ενώ σκοπός του θεωρείται πως ήταν η άσκηση «θεματικής πολιτικής» και η «αποκατάσταση της εθνικής αξιοπρέπειας».²⁴ Ανάμεσα στα δύο αυτά αφηγήματα, μόνο ο Τσίρκας, τον οποίο η ιστοριογραφία για τα «αιγυπτιακά» του Τρικούπη περιέρχως αγνοεί, έχει να προτείνει μια πειστικότερη εξήγηση που επιβεβαιώνεται επιπλέον από τα αρχεία των Υπουργείων Εξωτερικών της Ελλάδας, της Βρετανίας και της Γαλλίας. Έχοντας υπόψη ένα τμήμα της ελληνικής διπλωματικής αλληλογραφίας που δημοσιοποιήθηκε το 1911 στον *Ελληνικό Διάκοσμο* του Φερδινάνδου Όδδη,²⁵ ο Τσίρκας ορθά υποστήριξε ότι ο Τρικούπης έστειλε τις φρεγάτες κατόπιν σύστασης του Ραγκαβή, τονίζοντας όμως ότι αυτό δεν ήταν προϊόν ανεξάρτητης βούλησης, αφού ο Έλληνας πρόξενος στην Αλεξάνδρεια ήταν αναμειγμένος σε έναν κύκλο ιμπεριαλιστικών μηχανοραφιών με τον Βρετανό ομόλογό του Edward Malet και άλλους Ευρωπαίους προξένους.²⁶

Επίσης, ορθά ο Τσίρκας υπογραμμίζει πως οι σχέσεις του Τρικούπη με τον βρετανικό ιμπεριαλισμό ήταν κυρίως σχέσεις εξάρτησης, τονίζοντας πως αυτό φάνηκε στην ελληνοαιγυπτιακή σύμβαση του 1884 για τα καπνά, τη συμφωνία περί ιθαγένειας και την αποδοχή σημαντικών περικοπών στα προνόμια που παρείχαν στους Έλληνες οι Διο-

μολογήσεις. Αργότερα, ο χαρακτηρισμός του ρόλου του Τρικούπη από τον Τσίρκα ως «αιχρού» σε σχέση με τα γεγονότα αυτά²⁷ δέχτηκε επικρίσεις από τον Γιαλουράκη, ο οποίος επιχειρήσε να τον αντικρούσει με γενικολογίες περί της ηγετικής μορφής και του «ρεαλισμού» του έλληνα πρωθυπουργού, ενώ ταυτόχρονα παρέλειψε να πει ότι υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της αποικιοποίησης της Αιγύπτου από τους Βρετανούς.²⁸ Ωστόσο, το ίδιο το αρχείο Τρικούπη περιέχει στοιχεία που πιστοποιούν ότι ο ίδιος απέκρυπτε εκθέσεις από την ελληνική Βουλή που έδειχναν ότι η παρουσία ναυτικής δύναμης στην Αίγυπτο έθετε σε κίνδυνο την ελληνική παροικία, ενώ έγγραφα του Φόρειν Όφισ επικυρώνουν τον υπαινισμό του Τσίρκα ότι ο Έλληνας πρωθυπουργός επιθυμούσε να στείλει αποβατικό στρατό 5.000 ανδρών για να εισβάλει μαζί με τους Άγγλους στην Αίγυπτο.²⁹ Η τυχοδιωκτική αυτή πολιτική ωστόσο απετράπη από τους ίδιους τους Βρετανούς, οι οποίοι ζήτησαν με απαξιωτικό τρόπο από τον Έλληνα πρωθυπουργό να πάψει να παρεμβαίνει στην πολιτική τους στην Αίγυπτο.³⁰

Όπως έχει ήδη υποστηρικθεί,³¹ ο *Καβάφης* του Τσίρκα εισήγαγε μια πρώιμη μετααποικιακή προσέγγιση στη μελέτη της σύγχρονης Αιγύπτου. Εντούτοις, η ορθή αυτή διαπίστωση χρησιμοποιείται με αρκετά ρευστό τρόπο. Αν επιχειρούσαμε να της δώσουμε πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο, τότε το αντιαποικιακό στοιχείο στην προσέγγιση του Τσίρκα συνίσταται κυρίως στη θεμελιακή θέση του ότι μετά την κατάληψη της Αιγύπτου από τους Βρετανούς η χώρα και οι ξένες παροικίες της εισέρχονται σε μια μακρά πορεία «παρακμής». Σε όποια ιστορία των Ελλήνων της Αιγύπτου και αν γυρέψουμε, είναι δύσκολο να μη συναντήσουμε την καθιερωμένη άποψη ότι η βρετανική κατοχή «ενίσχυσε» τη θέση των Ευρωπαίων και ειδικότερα της ελ-

ληνικής παροικίας. Αυτό τονίζουν, μεταξύ άλλων, ο αγγλόφιλος Φερδινάνδος Όδης, ο Γιαλουράκης και ο Μαλάνος, ο νεομαρξιστής Νίκος Ψυρούκης, αιγύπτιοι ιστορικοί όπως ο Mahmoud Suleyman και ο Sayyed 'Eshmawi, αλλά και δύο φιλικόι προς τον Τσίρκα μελετητές, ο Αλέξανδρος Κιτρορέφ και ο Μανώλης Μαραγκούλης.³² Σε αντίθεση με τη διαδεδομένη αυτή υπόθεση, το ιστορικό αφήγημα του Τσίρκα, κάνοντας εκτεταμένη χρήση εμπειρικών στοιχείων, τονίζει σταθερά ότι η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο άρχισε στην πραγματικότητα να κλονίζεται από την έναρξη της βρετανικής κατοχής και μετά. Παρόλο που ο ίδιος δεν διέθετε τα ερμηνευτικά εργαλεία της μεταποικιακής θεωρίας, το αφήγημά του υπαινίσσεται καθαρά ότι μετά την κατάληψη της χώρας από τους Βρετανούς, οι Έλληνες της Αιγύπτου άρχισαν να μετατρέπονται σε αποικιακά υποκείμενα, δηλαδή σε ένα είδος ημιαποικιοκρατούμενων υπηκόων. Βεβαίως, η μοίρα των Ελλήνων ποτέ δεν κατέστη παρόμοια με εκείνη των Αιγυπτίων. Όμως σε αντίθεση με την υπόλοιπη ιστοριογραφία για την περίοδο

ματος των εν Αιγύπτω αστυνομικών κανονισμών (1892), επιβεβαιώνουν ότι η βρετανική κατοχή περιέκοψε σημαντικά τα διομολογητικά προνόμια των ξένων και ειδικά των Ελλήνων με στόχο τον περιορισμό της δύναμής τους. Εξάλλου, ο ίδιος ο Κρόμερ λέει ρητά στο βιβλίο του *Σύγχρονη Αίγυπτος* (1908) ότι απώτερος σκοπός του ήταν η «εξομοίωση του νομικού καθεστώτος για όλους τους κατοίκους», ενώ η άποψή του για τα χαμηλότερα στρώματα της ελληνικής παροικίας ήταν ότι η παρουσία τους στην Αίγυπτο υπήρξε «συχνά ζημιογόνα» και γι' αυτό θα έπρεπε «να εκδιωχτούν με τα συμπράγαλά τους».³⁴ Συνεπώς, δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι ο τονισμός της αποσταθεροποιητικής επίδρασης που είχε η βρετανική κατοχή πάνω στην ελληνική παροικία αποτελεί τη σημαντικότερη συμβολή του ιστορικού αφηγήματος του Τσίρκα στη μελέτη του για τον Καβάφη.

Η άλλη όψη του νομίσματος της ερμηνείας αυτής είναι η αποκάλυψη από τον Τσίρκα του ισχυρού αντιαποικιακού ρεύματος που αναπτύχθηκε στους κόλπους της παροικίας

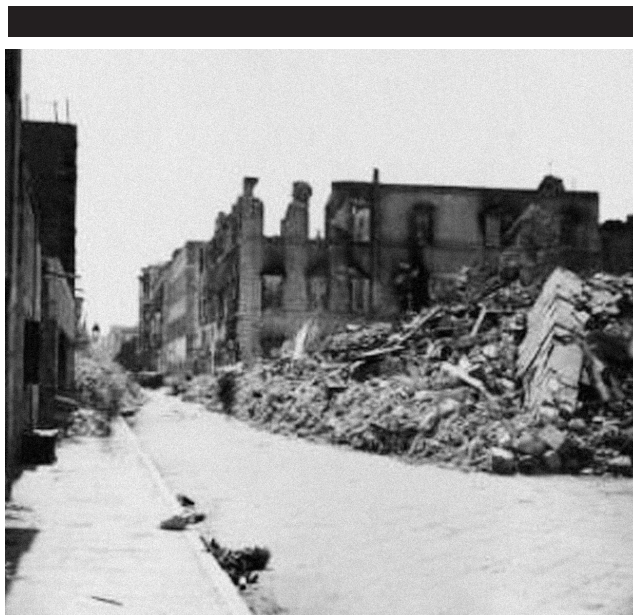
αυτή, ο Τσίρκας αφιερώνει πολλές σελίδες για να δείξει ότι από το 1885 μέχρι το 1891, ο Βρετανός αφέντης της χώρας Λόρδος Κρόμερ περιέκοψε με αλληπάλληλα διατάγματα ένα σημαντικό τμήμα των προνομίων που παρείχαν οι Διομολογήσεις που απολάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της παροικίας.

Από τη σκοπιά αυτή, ο ισχυρισμός του Μαλάνου ότι η αγγλική κατοχή ήρθε «να ευνοήσει το ήδη υπάρχον σύστημα των διομολογήσεων στην Αίγυπτο»,³³ εκτός από ατεκμηρίωτος, είναι και πέρα για πέρα εσφαλμένος. Τόσο ο Κρόμερ όσο και ο πολιτικός Γεώργιος Φιλάρετος στις αγορεύσεις του στη Βουλή το 1891, αλλά και ο αγγλόφιλος πρόξενος Νικόλαος Σκωτίδης στη *Μελέτη περί του ζητή-*

την περίοδο 1885-1891, ιδιαίτερα μέσα από την αρθρογραφία του αλεξανδρινού τύπου. Ωστόσο, παρόλο που η μελέτη για τον Καβάφη άνοιξε πρώτη τον δρόμο για την έρευνα στο πεδίο αυτό, η ανάλυση του Τσίρκα εδώ παρουσιάζει και τις μεγαλύτερες αδυναμίες της. Καταρχήν, η προσπάθειά του να εμφανίσει τις επιθέσεις του παροικιακού τύπου κατά της βρετανικής κατοχής ως τμήμα μιας πολιτικής των «πρωτοκλασάτων» με «σημαιοφόρο» τον Αβέρωφ, αν και δεν είναι εντελώς αβάσιμη, περιέχει αρκετές απλουστεύσεις. Για παράδειγμα, οι δύο «σερ» της παροικίας, ο Κωνσταντίνος Ζερβουδάκης και ο Τζων Αντωνιάδης, που παρασημοφορήθηκαν από τη βασίλισσα Βικτωρία για τις υπηρεσίες τους στον βρετανικό στρατό κατά

την εισβολή του 1882, ήταν και οι δύο «πρωτοκλασάτοι». Ακόμα και αν δεχτούμε το διορθωτικό επιχείρημα του Τσίρκα ότι τον Ζερβουδάκη «με δυσκολία τον παραδέχονταν για πρωτοκλασάτο» (το οποίο δεν σημαίνει πολλά, αφού τελικά «τον παραδέχονταν»),³⁵ ο Αντωνιάδης οπωσδήποτε παρέμεινε πιστός στην τάξη του, ενώ σύμφωνα με στοιχεία που ο Τσίρκας δεν προβάλλει, υπήρξε επιπλέον στενός συνεργάτης του Αβέρωφ, όταν ο τελευταίος ήταν πρόεδρος της Κοινότητας Αλεξανδρείας. Με άλλα λόγια, η ανελαστική ταξική ανάλυση που ο Τσίρκας υιοθετεί, τον ωθεί στη δημιουργία αυτόματων συσχετισμών ανάμεσα στην κοινωνική τάξη – αστική κλάση – ιδεολογία – κομματική προτίμηση – και σχέση με τη βρετανική κατοχή των διαφόρων μεγαλοαστών της παροικίας που σπανίως ανταποκρίνονται στη σύνθετη πραγματικότητα που περιγράφει.

Ακόμη πιο προβληματική είναι η προσπάθειά του να παρουσιάσει την αντίθεση του παροικιακού τύπου προς τη βρετανική κατοχή ως μια «αντιστασιακή» πολιτική που μοιραζόταν παρόμοιους σκοπούς με τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα που ξεκίνησε λίγα χρόνια αργότερα ο Αιγύπτιος ηγέτης Μουστάφα Κάμελ.³⁶ Κατά τη Σταυρίδη-Πατρικίου, ο Τσίρκας εδώ υποτίθεται πως «ονειρεύεται τον παροικιακό πληθυσμό να συμμαχεί με το ντόπιο στοιχείο και μαζί να διώχνουν τον κατακτητή» και προσθέτει: «Είναι η ρομαντική στάση όλων των ανθρώπων που δούλεψαν σε μια ξένη γη».³⁷ Ωστόσο, ο Τσίρκας διόλου δεν ονειρεύεται εδώ, αφού εκείνο που δεν φαίνεται να γνώριζε η Σταυρίδη-Πατρικίου είναι ότι τμήμα της ελληνικής παροικίας, με πρωτεργάτες τον Κόμη Μένανδρο Ζιζίνια και τον δημοσιογράφο Νικόλαο Χαϊκάλη Πασά, όντως παρείχαν σημαντική στήριξη στον αγώνα του Μουστάφα Κάμελ από το 1896 και μετά.³⁸ Εντούτοις, το πρόβλημα στην ανάλυση του Τσίρκα έγκειται στο ότι συγχέει τον αντιπαοικιακό αγώνα του Μουστάφα Κάμελ, τον οποίο στήριξε μια μικρή ομάδα αστών, παροικοί των χαμηλότερων τάξεων καθώς και σοσιαλιστές διανοούμενοι, όπως ο Γκίκας και ο ποιητής Πέτρος Μάγνης, με την αντίθεση του παροικιακού τύπου κατά της βρετανικής πολιτικής, που πήγαζε κυρίως από στενό παροικιακό συμφέρον. Έτσι, ο Τσίρκας, για παράδειγμα, δεν τονίζει επαρκώς ότι οι επιθέσεις του παροικιακού τύπου κατά των Βρετανών ξεκίνησαν, όταν ο Κρόμερ άρχισε να περιορίζει τα διομολογητικά προνόμια των ξένων, ενώ μετά την επιβολή των αστυνομικών κανονισμών το 1891, που με τον καιρό αποδείχθηκε το τελευταίο σημαντικό μέτρο κατά των Ελλήνων, ο θόρυβος αυτός άρχισε σιγά-σιγά να καταλαγιάζει. Επιπλέον, ο Τσίρκας δεν φαίνεται να προβληματίζεται ιδιαίτερα από το γεγονός ότι, όπως ορθά διαπίστωσε, «εκείνη την περίοδο ο ελληνοισμός της Αιγύπτου κυριεύεται από ένα έμμοιο εθνικιστικό πάθος»,³⁹ ενώ αν πράγματι τα κίνητρα του κυρίαρχου αντιβρετανικού ρεύματος εντός της παροικίας ήταν εθνικοαπελευθε-

ρωτικά, το επικρατέστερο αίσθημα θα ήταν η αλληλεγγύη προς τον αιγυπτιακό λαό.

Όμως το «έμμοιο εθνικιστικό πάθος» της περιόδου 1885-1892 όχι μόνο δεν εξέφραζε αλληλεγγύη προς τον αιγυπτιακό λαό, αλλά συχνά συνδεόταν με οριενταλιστικές και ρατσιστικές απόψεις για τους Αιγύπτιους. Ειδικά στην περίπτωση του *Ταχυδρόμου*, ένα από τα μοτίβα της υποτιθέμενης «αντιπαοικιακής» κριτικής του ήταν ότι οι Βρετανοί υπήρξαν επιεικείς προς τον ντόπιο πληθυσμό και γι' αυτό η εφημερίδα κατήγγειλε επανειλημμένως την απόφαση του Κρόμερ να καταργήσει (επίσημα τουλάχιστο) την ποινή του μαστιγώματος για τους φελάχους. Ιδού τι έγραφε η εφημερίδα το 1896: «Ανάγκη απόλυτος είνε να πατάσσηται αμειλίκτως πάσα τοιαύτη εκδήλωσις φανατισμού και πάσα τάσις προς διασάλευσιν της τάξεως. Αφ' ης εποχής κατήργησεν η ξενική κατοχή το σωτήριο εκείνο μαστιγώμα το σωφρονίζον τους ιθαγενείς κάλλιον και του αυστηροτέρου νόμου, ο κύπτων πριν αυχήν των ιθαγενών ανηγέρθη θρασύτατος».⁴⁰

Επιπλέον, υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν πως το αιγυπτιακό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, ενώ αφενός αναγνώριζε και τιμούσε την αντιπαοικιακή στάση του Ζιζίνια, του Χαϊκάλη και άλλων Ελλήνων παροίκων,⁴¹ παράλληλα δεν αναγνώριζε τον Αβέρωφ ως σύμμαχο. Για παράδειγμα, τον Οκτώβριο του 1896, η *Al-Mu'ayyad* παρατηρούσε ότι ένας «μεγάλος πατριώτης» όπως ο Αβέρωφ, παρόλο που συσσώρευσε τον πλούτο του στην Αίγυπτο, δεν σκέφτηκε ποτέ να κάνει μια δωρεά ή να χρηματοδοτήσει ένα ίδρυμα για τον αιγυπτιακό λαό.⁴² Αντίστοιχη επιφυλακτικότητα βλέπουμε και από τον κορμό του παροικιακού τύπου στην κάλυψη της δράσης του Μουστάφα Κάμελ στη δεκαετία του 1890, όπου οι αντιπαοικιακοί λόγοι του στο ελληνικό Θέατρο Ζιζίνια συχνά ούτε καν αναφέρονταν.⁴³

Τα παραπάνω λείπουν από το ιστορικό αφήγημα του Τσίρκα και ίσως είναι εδώ η στιγμή να ειπωθεί ξεκάθαρα γιατί συμβαίνει αυτό. Παρόλο που δεν έχει ως τώρα επισημανθεί, η μεγαλύτερη αδυναμία της ιστορικής μελέτης του για την Αλεξάνδρεια είναι ότι δεν χρησιμοποιεί σχεδόν καθόλου αιγυπτιακές πηγές. Αυτή η σοβαρή παράλειψη εκπλήσσει ακόμη περισσότερο, αν λάβουμε υπόψη ότι ο Τσίρκας γνώριζε καλά αραβικά και μπορούσε να τα διαβάζει χωρίς δυσκολία. Ωστόσο, παρά την αγάπη του για την Αίγυπτο και τον λαό της, η παιδεία και η νοοτροπία του παρέμενε ως έναν βαθμό επηρεασμένη από ευρωκεντρικά πρότυπα που τον απέτρεπαν από το να επεκτείνει την έρευνά του σε αιγυπτιακές πηγές.⁴⁴ Όμως η σύγχυση που δημιουργεί ο Τσίρκας ανάμεσα στον «εθνικισμό» της παροικίας και την υποτιθέμενη αντιαποικιακή γραμμή της συνδέεται και με παράγοντες που αφορούν τις συνθήκες της καβαφικής κριτικής στη δεκαετία του 1950. Το ζήτημα αυτό θα πρέπει, πάντως, να εξεταστεί μαζί με το θέμα της επίδρασης του ιστορικού αφηγήματός του στον τρόπο με τον οποίο είδε τον Καβάφη, που αποτελεί αντικείμενο του τελευταίου μέρους του άρθρου.

Το ιστορικό αφήγημα του Τσίρκα και η οπτική του για τον Καβάφη

Προτού εμφανιστεί ο *Καβάφης* του Τσίρκα, υπήρχε ήδη ένας ισχυρός αντίλογος στις απόψεις του Μαλάνου από τον Γιώργο Σεφέρη, ο οποίος στο άρθρο «Κ. Π. Καβάφης, Θ. Σ. Έλιοτ· παράλληλοι» (1947) υποστήριξε πως ο αλεξανδρινός ποιητής δεν αναζητά τη φυγή στο παρελθόν, αλλά καταπιάνεται με θέματα που αφορούν τον σύγχρονο ελληνισμό.⁴⁵ Παίρνοντας ως παράδειγμα το «Υπέρ Αχαϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες» και θεωρώντας εσφαλμένα ότι γράφτηκε μετά τον Αύγουστο του 1922 (ενώ είχε

γραφτεί νωρίτερα⁴⁶), ο Σεφέρης ισχυρίστηκε πως το ποίημα αναφερόταν στη Μικρασιατική Καταστροφή. Παρά τις βασικές αντιθέσεις που χωρίζουν την ερμηνεία του Τσίρκα από την προσπάθεια του Σεφέρη και, κατόπι του Σαββίδη, να αποκόψουν τον Καβάφη από το αλεξανδρινό περιβάλλον του και να τον παρουσιάσουν ως «φανατικό εθνικόφρονα»,⁴⁷ ο Τσίρκας επέλεξε να παραβλέψει αυτές τις διαφορές και συνέδεσε εξαρχώς την ερμηνεία του με εκείνη του Σεφέρη ως και να ήταν απολύτως συμβατές. Πέρα από άλλους πιθανούς υπολογισμούς, ο προφανής λόγος αυτής της επιλογής ήταν η ενίσχυση της κοινής θέσης τους ότι η καβαφική ποίηση δεν αποτελούσε «ταξίδι του ποιητή μέσα στην Ιστορία, για την Ιστορία την ίδια», όπως υποστήριζε ο Μαλάνος,⁴⁸ αλλά ένας τρόπος για να μιλήσει για σύγχρονα θέματα (έστω και αν ο καθένας τους τα έβλεπε αρκετά διαφορετικά). Ωστόσο, η επιλογή του Τσίρκα να συμπλεύσει με τη σεφερική ερμηνεία δεν άφησε ανεπηρέαστες κάποιες πτυχές της μελέτης του, όπως η προσπάθειά του να συνδέσει το εθνικιστικό κλίμα που κυριάρχησε στην παροικία την εποχή της προεδρίας του Αβέρωφ με μια υποτιθέμενη αντιαποικιακή γραμμή που ασπαζόταν τους στόχους του αιγυπτιακού κινήματος.

Όμως, το μεγαλύτερο πρόβλημα που μεταβίβασε το ιστορικό αφήγημα του Τσίρκα στην ερμηνεία του για τον Καβάφη προέρχεται από το μανικαϊκό σχήμα που υιοθέτησε για την ανάλυση των σχέσεων της ελληνικής παροικίας και της βρετανικής κατοχής. Η διαίρεση της παροικιακής αστικής τάξης σε δύο αντίπαλες κατηγορίες, τους πρωτοκλασάτους/αντιαποικιακούς και τους δευτεροκλασάτους/αγγλόφιλους δεν άφησε πολλά περιθώρια για τη σύλληψη ενδιάμεσων θέσεων, όπως λ.χ. μια στάση «κριτικής προσαρμογής» απέναντι στη βρετανική αποικιοκρατία. Αποτέλεσμα αυτού του πολωτικού σχήματος (που, αν

εφαρμόσουμε στον Τσίρκα τη δική του μέθοδο θα πρέπει να το αποδώσουμε στο κλίμα του Νασερικού αντιιμπεριαλισμού της δεκαετίας του 1950) είναι να υποχρεώνει πειστικά την κριτική να επιλέγει διαρκώς ανάμεσα σε δύο διαμετρικά αντίθετες εικόνες του Καβάφη, στις οποίες να μη χωρά τρίτη: είτε τον παρακμία αγγλόφιλο του «Κεφαλαίου Τ», είτε τον κοινωνικό και αντιιμπεριαλιστή «άλλο Καβάφη» της αριστεράς.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των προβλημάτων που δημιουργεί αυτό το πολωτικό σχήμα είναι η παρουσίαση από τον Τσίρκα του αδημοσίητου ποιήματος «27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.» ως απόδειξη των αντιαποικιακών πεποιθήσεων του Καβάφη. Ασφαλώς, ο Τσίρκας έχει δίκιο, όταν ισχυρίζεται πως το ποίημα είναι πολιτικό και εκφράζει την αντίθεση του ποιητή στην απάνθρωπη καταδίκη των αθών φελάχων του χωριού Ντενσουάι από τους βρετανούς αποικιοκράτες σε ποινές θανάτου, φυλάκισης και μαστιγώματος. Την ίδια στιγμή, η ερμηνεία του Μαλάνου και του Liddell αποκαλύπτει εδώ σε όλη τη φρίκη της όταν, για να διατηρήσουν το μύθο του «παρακμία Καβάφη», καταφεύγουν στον διεστραμμένο ισχυρισμό ότι ο θρήνος του ποιήματος για τον 17χρονο Αιγύπτιο που απαχόνισαν οι Άγγλοι υποκρύπτει το ενδιαφέρον του Καβάφη για το «ωραίο του σώμα» και τη «σχέση ανάμεσα στο σεξ και το κρέμασμα»!⁴⁹ Ωστόσο, άλλο το να συμφωνεί κανείς με τον Τσίρκα πως το ποίημα δείχνει το «ενδιαφέρον της ποίησής του [Καβάφη] για την άμεση πραγματικότητα της Αιγύπτου» και άλλο να συνάγει το συμπέρασμα ότι ο Καβάφης εκδηλώνει με αυτό τις αντιαποικιακές πεποιθήσεις του.⁵⁰ Υπάρχει ένα ενδιαφέρον σημείο στην ανάλυση του Τσίρκα όπου φαίνεται να τον προβληματίζει το χάσμα ανάμεσα στο πραγματικό γεγονός, τον Ιούνιο του 1906, και τη σύνθεση του ποιήματος τον Ιανουάριο του 1908, δεδομένου ότι, όπως ο ίδιος παρατηρεί, τα ποιήματα του Καβάφη που αναφέρονται «σε πολιτικά ή παροικιακά γεγονότα» γράφονται συνήθως πολύ πιο γρήγορα: «Στο “27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.” η απόσταση είναι μεγαλύτερη: δεκαοκτώ μήνες», σημειώνει· αλλά αμέσως μετά προσπερνά το πρόβλημα, λέγοντας πως τελικά η απόσταση δεν είναι «τόση που να απαγορεύει στο ποίημα το χαρακτηρισμό του “περιστασιακού”».⁵¹

Ωστόσο, αυτό που δεν φαίνεται να γνώριζε ο Τσίρκας είναι ότι η χρονολογία που αναγράφεται στο ποίημα, «Ιανουάριος 1908», παραπέμπει στην απόφαση της ίδιας της βρετανικής κατοχής να απελευθερώσει όλους τους κρατούμενους του Ντενσουάι στις 8 Ιανουαρίου 1908, λόγω της δημόσιας κατακραυγής που είχε στο μεταξύ ξεσπάσει στη Βρετανία, την Αίγυπτο και την υπόλοιπη Ευρώπη.⁵² Επομένως, με το ποίημα αυτό, ο Καβάφης δεν είναι διόλου βέβαιο ότι «αντιστέκεται» στην αποικιοκρατία, αφού το έγραψε για να επικροτήσει μια απόφαση που έλαβαν οι ίδιοι οι Βρετανοί για να διορθώσουν τη βάρβαρη πολιτική που υι-

οθέτησε ο Κρόμερ στο Ντενσουάι. Ωστόσο, μέσα στο μακροχρόνιο ιστορικό σχήμα που ο Τσίρκας κατασκεύασε δεν υπάρχει περιθώριο για τη σύλληψη μιας σύνθετης και στοχαστικής στάσης που να υπερβαίνει το δίπολο υποτέλεια/αντίσταση, όπως φαίνεται να είναι αυτή που υιοθετεί εδώ ο Καβάφης. Γι' αυτό, παρόλο που προβληματίστηκε γύρω από την ημερομηνία «Ιανουάριος 1908», ποτέ δε φαίνεται να σκέφτηκε πως θα έπρεπε να την ερευνήσει.

Παρά τις αδυναμίες αυτές, το ιστορικό αφήγημα του Τσίρκα για τη σύγχρονη Αλεξάνδρεια παραμένει από πολλές απόψεις αξεπέραστο, τόσο σε σχέση με το ευρύ φάσμα των νέων και μεγάλου ενδιαφέροντος θεμάτων που ανέδειξε όσο και με τον αριστοτεχνικό τρόπο με τον οποίο τα συνέδεσε και τα πρόβαλε. Επιπλέον, μετά τις μελέτες του Τσίρκα, είναι πλέον αδιανόητο (όσο και αν το επιχειρούν αρκετοί) να επιδιώκει κανείς να συμβάλει στην εξέλιξη των καθαφικών σπουδών με σοβαρές αξιώσεις χωρίς να λαμβάνει υπόψη το ιστορικό πλαίσιο και τις συνθήκες που περιβάλλουν την ποίηση του αλεξανδρινού ποιητή· και από αυτήν την άποψη, ακόμη δεν διαθέτουμε πληρέστερο αφήγημα για την κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική ζωή της Αλεξάνδρειας του Καβάφη από εκείνο που μας έδωσε με τις μελέτες του ο Τσίρκας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος, Αθήνα 1958, σ. 11.
- 2 Νίκος Ψυρούκης, *Το ελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1974, σ. 176-177· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 358, 488· Αλέξανδρος Κιτροπέφ, *The Greeks in Egypt, 1919-1937: Ethnicity and Class*, Ithaca, Λονδίνο 1989, σ. 39· Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ο πολιτικός Καβάφης και ο πολιτικός Τσίρκας», *Η Λέξη* 136 (11-12/1996), σ. 779-786· Ευθύμιος Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο*, Δήμος Αθηναίων, Αθήνα 1999, σ. 61-62.
- 3 Μανώλης Γιαουράκης, *Ο Καβάφης του κεφαλαίου «Τ»*. *Συνομιλίες με τον Τίμο Μαλάνο*, Αλεξάνδρεια 1959· Μανώλης Αναγνωστάκης, «Στρατή Τσίρκα: “Ο Καβάφης και η εποχή του”», *Κριτική* 6 (11-12/1959), σ. 257-261· Ντίνος Χριστιανόπουλος, «Η διεκκυστίδα της καθαφικής κριτικής», *Διαγώνιος* 2 (1960), σ. 106-108· Robert Liddell, *Cavafy. A Biography*, Duckworth, Λονδίνο 2000 [1974], σ. 78-94· Michel Grodent, «Ο Στρατής Τσίρκας στον καθρέφτη του Καβάφη», *Διαβάζω* 171 (15.7.1987), σ. 37-41· Χρύσα Προκοπάκη, «Τα τείχη της αριστεράς και ο Καβάφης», *Μανδραγόρας* 6-7 (1-6/1995), σ. 179-186· Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη μεταπολεμική αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή, 1947-1981*, Πόλις, Αθήνα 2003, σ. 147-50· Μίλτος Πεχλιβάνος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες. Η στίξη της ανάγνωσης*, Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 65, 85· Μανώλης Μαραγκούλης, «*Καιρός να συγχρονισθώμεν*»: *Η Αίγυπτος και η αιγυπτιακή διανόηση (1919-1939)*, σ. 18, 116-118, και αλλού· Αλέξης Ζήρας, «Η αραβική αφύπνιση και ο Κ. Π. Καβάφης», *Η Αυγή*, 2.6.2013.
- 4 Δημήτρης Μαρωνίτης, «Ο πολιτικός Τσίρκας», *Το Βήμα*, 15.1.2012.

- 5 Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων*, ό.π., σ. 61-62· Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 358.
- 6 Μανώλης Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων*, Μητρόπολις, Αθήνα 1967, σ. 155-164.
- 7 Γιαλουράκης, *Ο Καβάφης του κεφαλαίου «Τ»*, ό.π., σ. 51.
- 8 Ψυρούκης, *Το ελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 176-177.
- 9 Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ο πολιτικός Καβάφης και ο πολιτικός Τσίρκας», ό.π., σ. 784-786.
- 10 E. H. Carr, *What is History?*, Penguin, β' έκδ. Λονδίνο 1972, σ. 10.
- 11 Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 358· Κιτροέφ, *The Greeks in Egypt*, ό.π., σ. 39.
- 12 Αναγνωστάκης, «Στρατή Τσίρκα: "Ο Καβάφης και η εποχή του"», ό.π., σ. 260.
- 13 Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 2000, σ. ιε, 596· Γ. Π. Σαββίδης, «Τι εκόμισε στην Τέχνη ο Καβάφης;», *Διαβάζω* 78 (5.10.1983), σ. 35.
- 14 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 24.
- 15 Ηρακλής Λαχανοκάρδης, *Παλαιά και νέα Αλεξάνδρεια*, Γρίβας, Αλεξάνδρεια 1927· Ραδάμανθυς Ραδόπουλος, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν της Ελληνικής Κοινότητος Αλεξανδρείας*, Αλεξάνδρεια 1928· Αθανάσιος Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμ. 1-2, Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1928 και 1930· Τάσος Παλαιολόγος, *Ο αιγυπτιακός ελληνισμός. Ιστορία και δράσις, 753 π.Χ.-1953*, Βελέντζας, Αλεξάνδρεια 1953.
- 16 Ιωάννης Γκίκας, *Πενήντα χρόνια δάσκαλος*, Φακός, Αλεξάνδρεια 1951, σ. 39-45.
- 17 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 189-194.
- 18 *Μεταρρυθμίσεις*, 19.2.1895, σ. 2.
- 19 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 174.
- 20 Στρατής Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, Κέδρος, Αθήνα 1971, σ. 117-125· Συνομιλία του συγγραφέα με τον Σοφιανό Χρυσοστομίδη, 29 Μαΐου 2011.
- 21 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 135, 161, 184, 200.
- 22 *Αυτ.*, σ. 374-386.
- 23 Πάυλος Ζάννας, «Διατρέχοντας τον κόσμο του Τσίρκα και των "Ακυβέρνητων Πολιτειών"», *Καθημερινή: Επτά Μέρη*, 6.2.2000, σ. 18.
- 24 Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ανθρωπική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη, 1882-1895», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 17· Λίνα Λούβη, «Η αποκατάσταση της εθνικής αξιοπρέπειας: η ευκαιρία της Αιγύπτου», στο Καίτη Αρώνη-Τσίκλη / Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 129· Αλέξανδρος Καζαμιάς, «Το ιμπεριαλιστικό "φρόνημα του έθνους". Η εκστρατεία του Τρικούπη στην Αίγυπτο, Μάιος-Αύγουστος 1882», στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στο Διαφωτισμό και τον Εικοστό Αιώνα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, τόμ. 2, σ. 101-102.
- 25 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 94, σημ. 1.
- 26 *Αυτ.*, σ. 97-99. Ο ισχυρισμός του Τσίρκα ότι «οι άγγλοι πιέζουν από τη μια τον Τρικούπη κι από την άλλη τον Κλ. Ραγκαβή [...] να στείλει και η Ελλάδα πολεμικά» είναι ατεκμηρίωτος, αλλά βρίσκεται αρκετά κοντά στα στοιχεία που περιέχει η απόρρητη αλληλογραφία Ραγκαβή-Τρικούπη και Malet-Granville. Βλ. *ΙΑΥΕ*. ΑΑΚ/Μ', Ραγκαβής προς Τρικούπη, έκθεση 375, 4/16 Μαΐου 1882· *FO 78/3437*. τηλεγρ. 257, Μάλετ προς Γκράνβιλ, 15 Μαΐου 1882· *ΙΑΥΕ*. ΑΑΚ/Μ', Ραγκαβής προς Τρικούπη, τηλεγρ. 4/16 Μαΐου 1882· Καζαμιάς, «Το ιμπεριαλιστικό "φρόνημα"», σ. 102-103.
- 27 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 147.
- 28 Γιαλουράκης, *Ο Καβάφης του κεφαλαίου «Τ»*, ό.π., σ. 50-51.
- 29 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 99: «Οι έλληνες διπλωματικοί [...] θέλουν να γίνει απόβαση αγημάτων». Ο Τσίρκας δεν γνώριζε ότι η απόβαση ελληνικού αγήματος πραγματοποιήθηκε για λίγες ώρες, μετά τον βομβαρδισμό της Αλεξάνδρειας· βλ. Καζαμιάς, «Το ιμπεριαλιστικό "φρόνημα"», ό.π., σ. 105.
- 30 *Αυτ.*, σ. 105-6.
- 31 Μαραγκούλης, «*Καιρός να συγχρονισθώμεν*», ό.π., σ. 18.
- 32 Γιαλουράκης, *Ο Καβάφης του κεφαλαίου «Τ»*, ό.π., σ. 55· Ψυρούκης, *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 176-77· Suleyman, Mahmoud, *Al-'aganib fi misr: Dirasa fi tarikh misr al-'ig-tima'i*, 'Ein, Κάιρο 1996, σ. 142· Sayyed 'Eshmawi, *Al-yunaniun fi misr*, 'Ein, Κάιρο 1997, σ. 46· Κιτροέφ, *The Greeks in Egypt*, ό.π., σ. 1· Μαραγκούλης, «*Καιρός να συγχρονισθώμεν*», ό.π., σ. 106.
- 33 Γιαλουράκης, *Ο Καβάφης του κεφαλαίου «Τ»*, ό.π., σ. 55.
- 34 Evelyn Baring, *Modern Egypt*, Macmillan, Λονδίνο 1908, τόμ. 2, σ. 432, 250, 252.
- 35 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 188, 190.
- 36 *Αυτ.*, σ. 174.
- 37 Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ο πολιτικός Καβάφης και ο πολιτικός Τσίρκας», ό.π., σ. 785.
- 38 'Eshmawi, *Al-yunaniun fi misr*, σ. 46· Alexander Kazamias, «Cromer's Assault on "Internationalism": British Colonialism and the Greeks of Egypt, 1882-1907», στο Marilyn Booth / Anthony Gorman (επιμ.), *The Long 1890s in Egypt: Colonial Quiescence, Subterranean Resistance*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 2014, υπό έκδοση. Ο Τσίρκας γνώριζε τις θέσεις του Χαϊκάλη· βλ. Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, ό.π., σ. 75, σημ. 1.
- 39 Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 180-181.
- 40 *Ταχυδρόμος*, 3.6.1896, σ. 3.
- 41 'Ali Fahmi Kamil (επιμ.), *Mustafa Kamil Basha fi 34 rabi'an: Siratuhu wa-'a'amaluhu min khutab wa-'ahadith wa-rasa'el siyasiyya wa-'am-raneya*, Al-Liwaa', Κάιρο 1908, μέρος δ', σ. 165-168, μέρος ε', σ. 46-47· 'Eshmawi, *Al-yunaniun fi misr*, ό.π., σ. 130.
- 42 *Ταχυδρόμος*, 16.10.1896, σ. 2-3.
- 43 Kazamias, «Cromer's Assault on "Internationalism"», ό.π.
- 44 Εξαιρεση αποτελούν ελάχιστα στοιχεία που χρησιμοποιεί στο βιβλίο *Ο πολιτικός Καβάφης*, ό.π., σ. 78-79.
- 45 Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, Ίκαρος, Αθήνα 1974, τόμ. 1, σ. 358, 362.
- 46 *Αυτ.*, σ. 328-33· αντπρβλ. Τίμος Μαλάνος, «Είπε πράγματι παράλληλοι ο Κ. Π. Καβάφης και ο Θ. Σ. Έλιος;», *Αλεξανδρινή Λογοτεχνία* (1948), σ. 9-16· Liddell, *Cavafy*, ό.π., σ. 193-194.
- 47 Σεφέρης, *Δοκιμές*, ό.π., σ. 327-328· Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 596· Σαββίδης, «Τι εκόμισε στην Τέχνη», ό.π., σ. 35.
- 48 Μαλάνος, «Είπε πράγματι παράλληλοι;», ό.π., σ. 8.
- 49 Τίμος Μαλάνος, *Καβάφης 3*, Αργώ, Αθήνα 1978, σ. 29-30· Liddell, *Cavafy*, ό.π., σ. 92.
- 50 Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, ό.π., σ. 93.
- 51 *Αυτ.*, σ. 85-86.
- 52 Alexander Kazamias, «Between Language, Land and Empire: Humanist and Orientalist Perspectives on Egyptian-Greek Identity», στο Dimitris Tziouvas (επιμ.), *Greek Diaspora and Migration since 1700: Society, Politics and Culture*, Ashgate, Φάρναμ 2009, σ. 189.